

ROMA İMPARATORLUĞUNDA KADININ HUKUKİ DURUMU¹

Profesör Jean GAUDEMET

Çev. : Asis. Dr. Bülent TAHIROĞLU

Kadının hukukî ve sosyal durumunu, maruz kaldığı açık değişikliklere rağmen, beş asırlık uzun imparatorluk süresinde tüm olarak inceleyeceğiz. Buna karşılık, Doğu Roma İmparatorluğunda kadının durumu, özellikle Iustinianus'un reformları veya yenilikleri, araştırmamızın dışında kalacaktır. Gerçekten, Iustinianus mevzuatı geçmişin izlerini geniş ölçüde taşıyorsa da, artık Romalı değil, Bizanslı olan bir dünyanın malıdır. Bu incelemenin ise, Doğuda, Bizans'ta kadının durumuna ilişkin bir raporda yapılması normaldir.

İnkâr olunamaz değişikliklere rağmen, İlk ve Son İmparatorluk devirlerinin beraber incelenebilmesi; temel hukuk ilkelerinin, aile yapısının, iktisadî şartların ve hayat şeklinin (hiç olmazsa aile hücreleri bakımından) bu devre süresince tam bir alt üst oluş göstermemesi sebebiyledir.

İmparatorluğun başlangıcından itibaren, kadın eski Roma örf ve âdetlerini tamamen değiştiren bağımsız bir tutum ve hukukî ehliyet kazanmıştır. Buna karşılık bütün İmparatorluk boyunca, siyasî ve idarî hayatta, Cumhuriyet devrindekinden daha fazla resmî bir yeri olmayacaktır. Hattâ, ailede ikinci sırada kalmıştır. Malvarlığına ait menfaatlere, gitgide daha fazla korunmuşsa da; açıktır ki bu, zayıf bazen ehliyetsiz olarak kabul edildiği içindir.

Şüphesiz, Hıristiyanlık aile hayatına ve kadının durumuna özel bir ilgi gösterecektir. Bu, son devir Roma Hukuku üzerindeki etkisinin tartışma götürmeyeceği noktalardan biridir.

1) Bu makale 1959 yılında, Recueils de la Société Jean Bodin'de yayınlanmıştır (C. XI, La Femme, ss. 191-222).

Fakat, Hıristiyanlık, kocanın karısına karşı olan görevlerini bildirmekle; evliliğin önemini belirtmekle beraber, erkeği aile ve evliliğin idaresinde devam ettirmişti. Kadını koruyucu hükümler getiren Son İmparatorluk devrinin emirnameleri Hıristiyanlıktan ilham almıştır. Bununla beraber, kadının Son İmparatorluğun hıristiyan ailesinde önemli ve hürmet edilen bir yeri varsa da, İlk İmparatorluğun putperest ailelerinde aynı durumun görülmediği söylenemez.

O halde, küçük farklara ve gelişmelere işaret edeceğiz. Bununla beraber, bunlar, iki devre arasında kesin bir ayrımı haklı gösterecek kadar derin değildir.

*
**

İmparatorluk hukukçularına hâkim olan ve Romalıların ortak hislerini dile getiren fikir; kadının doğal olarak aşağı bir durumda olduğudur. Bu fikir, belki de, eski Romalıların savaşçı örf ve âdetlerinden geliyordu, fakat yurttaşların, askerlik hakkında artık büyük bir istek duymadıkları ve bazı Romalı kadınların, erkeklerin bile bazen ancak güçlkle erişebileceği kuvvetli karakter örnekleri sunduğu devirde devam etmiştir.

Cicero, daha, *pro Murena*'da, kendisinin benimsemediği vesayet hakkındaki *infirmitas concili*: karar vermedeki zayıflık şeklindeki sebebin Veteres, eski hukukçuların bir fikri olduğunu söylüyor.

Gaius, *levitas animi*, kadınların karakterlerindeki hafifliği de Veteres'e, eski hukukçulara bağlıyor ve tenkid ediyor (I, 190). S. Solazzi'nin post-klâsik kabul ettiği (Archiv. Giuri, 104, fas. I, 1930) *infirmitas sexus*'a cinsin zayıflığına gelince, bununla hatiplerde de karşılaşılır (*imbecillitas sexus*: cinsin budalalığı, Declam minor 368, krş. Lanfranchi, SDHI, 1930, 150).

Hukukçuların tutumu, örf ve âdetin gelişmesi ile çatışmıştır. Cumhuriyetin son yıllarından itibaren, aile birimi dağılmıştır. Ordu ile giden *pater*'in: aile reisinin, babanın uzun yoklukları, gitgide daha uzaklarda fethedilen toprakların işletilmesi gibi zorunluklar, baba otoritesinin fiili uygulanışına engel olmuştur. Yunan uygarlığının etkisi, zenginlik, lüks ve bağımsızlıktan zevk alma, artık tartışılmaya başlanan, hattâ bazen geride kalan dinin zayıflayan zorlamaları; kadın daha fazla hürriyet getirmiştir.

Üzüntülü ahlâkçılar veya resmî şairler bundan hüznü duymaktadır. Sallustius, Cumhuriyet sonu Roma'sındaki ahlâk bozukluğunu, Asya'ya

yükler (cat. X-XIV). Seneca, sefih hayatı, ahlâksızlığı, “*maximum saeculi malum*”: yüzyılın en büyük kötülüğü olan çocuk düşürme olaylarını, anlatır. (*ad Helviam matrem de consolatione* 16; 42-43 yıllarında yazılmıştır). Horatius, tükenmez bir konu olan çağdaş çöküşü ele alıyor, mevcut bozukluğa karşı, eski çağın faziletlerini savunuyor, dinsizliğin sonucu olan ahlâksızlığa çatıyor; tek çare olarak eski çağ örf ve âdetlerine ve dine dönüşü teklif ediyordu. (Odes, III, 6, 160 son). Bu şekilde, Augustus’un aile hukuku reformlarına uygun bir ortam yaratmak istiyordu. Juvenalis, kadınlar hakkındaki VI. hicivde, zenginliklerin ve barışın getirdiği kötülükleri suçluyor ve bunlara karşı eski savaşçı Roma’nın sert faziletlerini ileri sürüyordu (bkz. satır 287. vd., 292; 298-300).

Kadının bu hürriyeti, sadece şair ve ahlâkçıların belirttiği kötü sonuçları meydana getirmemiştir. *Laudatio Turiae* (Turia’ya Övgü), kocasının iç savaş dolayısıyla sürgüne gitmek zorunda kaldığı bir kadının rolünün ne olabileceğini gösterir. *Laudatio*’nun şu cümlesinde, kadın ve erkeğin gerçek eşitliği açık bir şekilde görülmektedir: “*Tanta cum industria munere es pietatis perfuncta efflagitando et vindicando, ut, si praesto fuisset, non amplius praestitisset.*”: Eğer yardıma ihtiyacımız varsa mümkün olduğu kadar korunur duruma olmamız için; bir işi görev hissiyle, ısrarla isteyerek ve gerekeni yerine getirerek yaparken ne kadar kabiliyetlisin.

Tacitus, erkeklerin bile izlemekte tereddüt edeceği, kadınların üstün cesaret örneklerinden bahsetmektedir.

Konuya girerken, hukuk ilkeleri ile sosyal hayatın gerçekleri arasındaki bu ayrımı, hattâ bazen farklılığı göstermek gerekliydi. Kadının şahsî ve malvarlığı durumu incelenirken bunların birçok belirtileri görülecektir.

I. KADININ ŞAHSİ DURUMU

A. Kadının Ehliyeti.

Kadının devamlı bir hukukî ehliyetsizliğe tabi olmasının gerektiren eski kural, klasik devir başlarında devam etmektedir. Fakat, artık örf ve âdetin ihtiyaçlarına cevap vermemektedir. Kadının fendi, bu kuralı değiştirmeye başlamaktadır. Kurnazlıkları, yeni hukuku meydana getirecektir.

İmparatorluğun başlangıcında kadın *pater*'i, babası yaşadıkça, hukukî hâkimiyet altındadır (*in potestate*). Evlenince de, *in potestate* (hâkimiyet altında) kalır veya *manus*'a (kocanın hâkimiyetine) geçer. Dolayısıyla, kadın ancak babasının ölümünden veya *emancipatio*'dan (baba hâkimiyetinden çıkarılmasından) sonra ve eğer evli ise *conventio in manum* yapılmamışsa (kocanın ailesine girmemişse) *sui iuris*'tir. İlâve etmek gerekir ki, kadın ehil olsa da, devamlı olarak vesayet altındadır. Bu şekilde hak ehliyeti istisnaîdir, ve fiil ehliyeti prensip olarak yoktur.

Nazariye budur. Bu, ikili bir şekilde düzeltilmiştir:

1 — Örf ve âdet : Kız veya eş, çoğu kere, bağlı bir duruma düşmekten uzak, babayı yumuşatmasını, kocayı ikna etmesini bilmıştır. Kadın, daima kanunların sertliğini aşmasını bilecektir.

2 — Hukuk da, örf ve âdetin gelişmesine uymak zorunda kalmıştır.

a) *Manus* bakımından : *Sine manu* (manus'suz) evlilik gelişmiştir. *Usus*, Gaius'un (I., 111) devrinden itibaren kaybolmuştur. Fakat, *coemptio* ve *confarreatio* usulleri ile evlilik devam etmektedir (I., 112 ve 113). *Regulae Ulpiani*'de (IX) halâ *confarreatio*'dan bahsedilmektedir. Papi-nianus (*Collatio*, IV, 7, 1) kadını halâ *in manu* (*manus* altında) görmektedir.

Fakat, *manus* devam etse bile, hukukî sonuçlarını kaybetmiştir. Bazı rahip ailelerde mecburî olan *manus*, evlilikleri güçleştiriyordu, zira artık hukukî zorlamaları kabul edecek kadın bulunamıyordu. Tiberius devrindeki bir kanunun teyid ettiği, (*Tacitus*, Ann. IV, 26) Augustus devrinin bir senatus kararı (*Gai.* I, 135) bütün hukukî tesirini kaldırmıştır (krş. Gaudemet J., *Observations sur la manus*, RIDA, 1953, ss. 323-353).

b) *Vesayet bakımından*. Kadınların vesayeti uygulama alanından kalkmıştır. Gaius, bundan halâ canlı bir müessese olarak bahsetmektedir. 125-132 yıllarının bir papirüsü, Mısır'daki Romalı bir kadına vasi tayininden bahsetmektedir. (Luzatto tarafından yayınlanmış ve şerh edilmiştir, *Studi Arangio Ruiz*, IV, ss. 337 vd.) *Regulae Ulpiani* (XI, 27), bu konuda Gaius'un bir çok paragrafının bir sentezini yapar, bu da IV. yüzyıl başlarında, hiç olmazsa (çoğu kere hayattan geride kalan) hukuk mekteplerinde, kadının vesayetinin canlı bir müessese olarak kabul edildiğini gösterir.

Vainin auctorita'na (yardımına) tâbi muameleler : *Regulae Ulpiani*, kadının vasinin yardımına ihtiyacı olduğu halleri belirtir. Bunlar; *legis*

actio veya *iudicium legitimum* yoluyla açılan davalar (fakat IV. yüzyılda bu usûller aşılmıştır), akdî bir borç münasebeti tesisi, bir *negotium civile* (*ius civile*) muamelesinin yapılması, kadın azatlıya köleyle yaşaması için verilen izin ve *mancipatio*'dur. Diğer kaynaklar; mirasın kabulü, bir vasiyetnamenin yazılması (Gai. I., II, 112 ve 113), *conventio* ile manus altına girmenin de, (Cicero, pro Flacco, 84; Gai. I. 115) bunlara eklenmesine imkân veriyor.

Buna karşılık, kadın vasinin *auctoritas*'ı (yardımı) olmadan bazı muameleleri yapabilir (Bu *impubes*'e, baliğ olmayana göre bir üstünlüktür). Bir *res nec Mancipi* malın mülkiyetini devredebilir, bir ödemeyi kabul edebilir, pretor hukuku ve yabancılar hukukuna ait muameleleri yapabilir (bunların önemi artmakta ve sayıları çoğalmaktadır), *iudicium imperio continens* yoluyla dava açabilir.

Daha Iulianus, vasinin yardımı olmadan, bir *res Mancipi* malı satan kadına karşı, kazandırıcı zaman aşımından faydalanmanın mümkün olduğunu kabul ediyordu (F. V. 1).

Fakat, daha önemli olan olay, kadınların vesayetinin artık hukukçulara bile haklı gözükmemesidir. Gaius bu konuda, şunları söylemektedir (II, 190): *nulla pretiosa ratio suasisse videtur: Nam quae vulgo creditur, quia levitate animi plerumque decipiuntur et aequum erat eas tutorum auctoritate regi, magis speciosa videtur quam vera.* : (Vesayet altında bulundurulmalarının) hiç bir ciddî sebebi olmadığı görülmektedir. Zira, genellikle ileri sürüldüğü gibi, karakterlerinin hafifliği sebebiyle çoğu kere hata işledikleri ve onları vasinin yardımına tabi tutmanın doğru olduğu; gerçekten çok, görünüştedir. Baliğ kadınların hukukî muameleleri bizzat yaptıklarını ve vasinin *dicis gratia*: şekil için müdahale ettiğini de ekliyor.

Pretor, bazı hallerde, vasiyi *auctoritas*'ını vermeye zorlayabilir (Gaius, I, 190 son). Vasiyetname ile gösterilmiş veya tayin edilmiş bir vasi varsa, kadın da aynı şekilde zorlayabilir. Kadın, üçüncü bir kişiyle (*cum extraneo*) yaptığı inançlı *coemptio* evlenme usulü ile (Gai., I, 114-115) veya kocasının kadının vasiyi bizzat seçmesi veya değiştirebilmesi (kadının sınırsız olarak veya belirli sayıda vasiyi değiştirebilmesine göre bu, *optio tutoris plena* veya *angusta* olabilir) için yaptığı vasiyetnameye dayanarak vasisini değiştirebilir (Gai., I, 150-153)².

2) Bu seçim hakkı, M.Ö. II. yüzyıldan itibaren vardır (T.L., XXXIX, 19).

Kadınların bir kısmı vesayetten tamamen kurtulmuştur. Vesta rahibeleri eski hukuktan beri kurtulmuştur (Gai., I, 145, krş. Solazzi, SDHI, IX, 1943, 113-116). Augustus, kadüker kanunlarla, *ius liberorum*'u, yani çocuğu olan azatlı kadını veya üç çocuğu olan hür kadını vesayetten kurtarmıştır. Daha sonra, *ius liberorum* bir lûtuflmuş, çocuklarının sayısı dikkate alınmadan, kadınlara bahşedilmiştir.

Tek etkili vesayet olan *agnatio* akrabaların vesayeti, Claudius'un imparatorluğundan itibaren, bir Claudia kanunu ile kaybolmuştur (Gai. I. 171; krş. May. RHD, 1923, 233-236). Daha, *De maritandis ordinibus* kanunu, kanunî vesayet altında olan ve vasisi henüz bulûğ çağına varmamış kimse olan kadına, cihaz tesisi için pretor'dan *ad hoc* (bu mesele dolayısıyla) bir vasi istemeye izin vermiştir (Gai., I, 178). Daha sonraki bir senatus kararı, akıl hastası veya dilsiz olan kanunî vasi hakkında da aynı tedbiri almıştır (Gai., I, 180).

Eyalet hukukunda, kadın genellikle, vesayet altında değildir (Gai., I, 193). Bununla beraber, bazı kere (Gaius'a göre, *loc cit.*, Bithynia'daki durum böyledir) kocasının veya baliğ oğlunun yardımına ihtiyacı vardır.

Nihayet, vasi orada değilse, kadın başka bir kimseyi tayin ettirebilir (Gai., I, 173). Kadının bu hakkını kullanabilmesi için, vasinin çok uzakta olması da gerekli değildir.

Sonunda, kadınların vesayeti tamamen ortadan kalkmıştır. 293 veya 294 yılında Diocletianus (F. V. 324-326) ve 350 yılının bir papirüsü, halâ (Mitteis, Chrestomathie, No. 90) bu vesayetten bahseder. Fakat, 390 yılından önce kalkmıştır. Zira, bu yıldaki bir emirname (C. Th. 5, 35, 2) annenin çocukları üzerinde vesayetinin kabul etmiştir (439 yılındaki II. Theodosius'un XI. Novella'sı ile krş.) Bütün kadınlara *ius liberorum*'u bahşeden 410 yılındaki II. Theodosius'un emirnamesi (C. Th. 8, 17, 2 ve 3) kadınlar üzerindeki vesayetin kalktığının bir belgesi olarak gösterilmiştir. Bununla, her kadının vesayetten doğrudan doğruya kurtulduğu sonucuna varılmıştır. Bu ise, metni yanlış yorumlamaktır. Bu bütün kadınlara *ius liberorum*'u vermez. Papia kanununun koyduğu ehliyetsizliği kaldırıldığı için, *ius liberorum*'u da, faydasız olarak kaldırmış olur. Metin, vesayet konusuna yabancıdır ve *ius liberorum*'un kalkması, tek başına, kadınlar üstündeki vesayetin kalktığını isbat edemez.

Bu şekilde, kadın, imparatorluk devri boyunca, geniş bir hukukî bağımsızlık kazanmıştır. Kız, eski hukuktakinden daha yumuşak bir *patria potestas*'a, baba hâkimiyetine tabidir. Evlendiği zaman, genellikle *in ma-*

nu, manus altında değildir. Fakat, evlilik ona hâkimiyetten kurtarmaz. Evli kadın, babasının *potestas*'ı, hâkimiyeti altında kalır. Evlenmemiş, kocası ölmüş veya boşanmış kadın, *sui iuris*'tir ve yavaş yavaş vesayetten kurtulur.

Bu durumun, erkeğin durumuna benzediğini mi gösterir. Şu noktaları ayırmak gerekir:

a) Kız çocuk da, erkek çocuklar gibi *patria potestas*, baba hâkimiyeti altındadır.

b) Evli kadının, bu sıfatıyla, ehliyeti kısıtlanmamıştır. *Manus* altında değilse, eşlerin durumu, aşağı yukarı aynıdır.

c) Kadın olarak : Vesayet, sonunda, yıkılan bir dış görünüş haline gelmiştir. Tek gerçek vesayet, *impubes*, baliğ olmayan kadın üzerindeki vesayettir. Bu da bulûğ yaşında (Iustinianus hukukunda, erkekler için 14 olmakla beraber, kadınlar için 12'dir) sona erer.

Fakat, kadın siyasî hayatta hiç bir resmî yer işgal etmez ve idarî bir görev alamaz. *Fudicitia*, iffetini korumak için erkeklere ait görevlerde (*virilia officia*) bulunamaz (D. 3, 1, 1, 5). Kadın, Cumhuriyet devrinde, meclislere giremez. magistra olamaz, mahkemelerde görevlendirilemez (*nec iudices esse possunt*: hâkim olamazlar. D. 50, 17, 2). İmparatorluk devrinde de aynı durum devam etmiştir. Kadın, imparatorluk idaresinde görev alamaz. İmparator rütbesi alamaz. Annenin, imparator naipliği, hiç olmazsa resmen olamaz. Zira, bazı imparatorlar üzerindeki kadınların etkisini, fiilî naiplik ve vesayet durumlarını (meselâ II. Valentinianus için Iustinia) tarih göstermektedir. Aile içinde daha fazla bağımsızlık ve günlük hayatta gerçek bir eşitlik isteyen kadınlar görülmüşse de, Roma'da, kadının siyasî veya idarî hayatta bir rol oynaması için feminist istekler olmamıştır.

B. Aile İçinde Kadın.

Diğer eski çağ toplumlarının, bilhassa Yunan toplumunun aksine, Romalı kadın hiç bir şekilde eve kapanmış değildir. Cornelius Nepos, Romalı ve Yunanlı kadın arasındaki bu farka işaret eder (praef.). Romalı kadın; ziyafetlere, bayramlara, eğlencelere katılır (Marquardt, *Vie privée*, I, 73).

Hukukî açıdan; evliliği sırasındaki rolünü, evli kadın olarak durumunu, annenin haklarını ve ödevlerini, boşanma hakkını incelemek gerekir.

a) *Kadının evliliğine rızası*. Burada, kızların evlenme yaşı meselesi incelenmeyecektir. Geleneksel doktrin, bunu tülûğ yaşı olan, 12 yaş olarak tespit etmişti. Bu görüş, Reinach'ın tenkitlerinden sonra da, vardığı sonuçları tekrarlayan Durry tarafından şüphe ile karşılanmıştır.

En nazik mesele, kadının evliliğe rızasındaki durumudur.

Kızın, kendi nişanına rızası konusunda, Solazzi (Dispute romanistiche, St. Albertoni, I, 41 vd.), Paulus'un bir metnini (D. 23, 1, 13 *Filio familias dissentientie, sponsalia nomine eius fieri non possunt*: Rızası olmayan bir aile evlâdı namına nişanlanma yapılamaz) *a contrario*: karşı kavramdan yorumlayarak, kızın rızasının gerekmediğini ileri sürmüştür. Fakat, bazı metinler, bu rızayı arar gibidir. Iulianus (D. 23, 1, 11) *sponsalia*'da, nişanlamada, evlilik gibi tarafların rızasının gerektiğini belirtiyor ve "*et ideo sicut nuptiis, ita sponsalibus filiam familias consentire oportet*: evlenmede olduğu gibi nişanlanmada da, aile kızının rızası gereklidir, diyor. Ulpianus (D. 23 1, 12, pr.) babasının isteğinin aksini ileri sürmedikçe, kızın iradesinin var sayıldığını, belirtiyor. Babası, *indignum moribus vel turpem*, şerefsiz ve hayasız bir hayatı olan bir nişanlı teklif ettiği zaman, babasının iradesine karşı koyma hakkı tanır (§ 1).

Bazı müellifler, *interpolatio*'ya uğradığını ileri sürerek, bu metinlerin verdiği bilgileri kabul etmemişlerdir (Solazzi; Longo, Diritto di famiglia, 64). Fakat, daha önce, Bonfante'nin tenkid ettiği bu son fikir Volterra tarafından çürütülmüştür ("Sul consenso della filia familias agli sponsali", Riv. ital. sc. giur., 1935, 3-12). Ulpianus'un kıza tanıdığı hak, Aulus Gellius'un (II, 7, 18-20) babasının seçtiği şerefsiz bir kadın dolayısıyla oğulun sahip olduğu hakka benzer. Nişanlanmada, kadının rolünün lehinde, Festus'un (329) metnine de dayanılabilir: Verrius (Flaccus) ...sponsum et sponsa ex graeca dictam ait quod i σπουδὰς interpositis rebus divinis faciunt. : ... (nişanlanmayı) nişanlı erkek ve nişanlı kız, yunanca da belirtildiği gibi, dinî merasim aracılığı ile yaparlar... Fakat, Magdelain (Sponsio, 105) dilbilgininin "açık bir hataya" düştüğünden bahseder. Aksine, *patria protestas*'ın, baba hâkimiyetinin ilk devirlerden hareket ederek, sert bir şekilde düşünen ve ondan mantıken sert sonuçlar çıkaran, biz değil miyiz?

Klasik doktrinin kabul ettiğine göre, kadın *in potestate*, hâkimiyet altında ise, babası tarafından evlendirilir. *Sui iuris* ise, serbestçe evlenir. Vasi evlilik için değil, *conventio in manum*: manus altına girme için müdahale eder. Reg. Ulp. XI, 22, vasinin müdahalesini, *ad nuptias contrahendas* : evliliğin yapılması için belirtmiş, bu da Girard (s. 170) ve Mo-

nier'yi (s. 466) vasinin evlilik için müdahale ettiğini kabule yöneltmiştir. Fakat, *Regulae*'yi kaleme alanın, *conventio in manum*'un tamamen kaybolduğu bir devirde, evlilikle *conventio in manum*'u birbirine karıştırmış olmasının sonucu olarak, bu konuda tek olan metnin meydana gelmiş olması mümkündür.

Muhakkak olan şudur ki, *pater*'in, babanın hakkı, hissedilir bir şekilde azalmaktadır. Bu azalışlar, erkek çocuklardan çok, kız çocuklar için, daha kuvvetli bir şekilde veya daha önce olmuştur.

Bu şekilde, babanın akıl hastalığı halinde, Roma veya eyalet valisinin rızası istenir. Eğer, baba, haklı bir sebep olmadan razı olmazsa, *Iulia* kanunu, kızın babasını evlenmesine ve cihaz vermeye mecbur etmesi için *magistra*'ya, (eyaletlerde valiye) başvurmasına izin verir. Erkek çocuklar için bu çözüm yolları, ancak, *Iustinianus* hukukunda kabul edilmiştir (D. 23, 2, 19 int.) Bununla beraber, kadının lehine hareket etmek söz konusu değildir. Sert *patria potestas*, baba hâkimiyeti kurallarındaki bu yumuşamalar, şüphesiz, Romalı'lara göre, evlenmekle aileden çıkan kızın durumunun; aileyi devam ettirecek olan erkeğin durumundan daha az önemli kabul edilmesinden ileri gelmiştir.

Son imparatorluk devrinde, 25 yaşından küçük kızlar için, yakın akrabalarının rızası aranmıştır. Bu *patria potestas*, baba hâkimiyeti ile ilgili değildir. Düşünmeden verebileceği karara karşı, kızı koruma tedbiridir.

Peter'in, babanın rızasının yokluğu, evliliğin hükümsüzlüğü ile değil, mirastan mahrum etme ile sonuçlanıyordu (Mérea, "Le mariage sine consensu parentum", Mél. De Visscher, IV). Bu kesinse, XVI. yüzyıl Fransız rejimindeki durumla, ilginç bir benzeyiş vardır. Fakat, Son İmparatorluk devri halkçı fikirlerinin, Fransız krallık devri hukuku üstünde bir etkisini düşünmeye lüzum yoktur. Burada aynı olay karşısında aynı tepki söz konusudur (bu daha da ilginçtir).

Metinler; babaya, kızına, belirli bir kocayı kabul ettirme hakkını tanımamaktadır (D. 23, 2, 2; 23, 1, 11). Fakat, romanistler, bu çözüm yollarının klasik mi, yoksa interpolatio yoluyla mı meydana geldiği konusunda şüphededir.

Sui iuris bir kadın söz konusu olduğu zaman, rızasının gerektiği muhakkaktır. *Aileni iuris* ise, çoğu kere, rızası aranmaz (Solazzi, loc. cit.; Longo, Diritto di Famiglia, 47-48). Ancak son imparatorluk devrinde;

pater'in, babanın, *alieni iuris* bir kız için rızası her zaman gerekli değildir.

Aksine, kadının bu rızasının gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Kadının evlilik merasimlerinde önemli bir rolü vardır. Orada hazır değilse, evlendirilemez. Diğer taraftan, evlilik her şeyden önce, rızaya dayanan bir hukukî muameledir (krş. Noailles, Junon, Festschrift Koschaker, 1939). "Baba kızımı evlenmesi için veriyor" (krş. PSI. 730; I. yüzyıl) şeklindeki hukukî açıdan hiç bir şey ifade etmeyen ifadeler, bu görüşe karşı ileri sürülemez.

Gerçekte önemli olan konu, zorlamaya dayanan evliliktir. Zira, kız, evliliğine, hiç olmazsa, şeklen rıza göstermek, evlilik merasimlerini tamamlamak zorundadır. Rızanın bu zahirî varlığı babası tarafından zorla kabul ettirilen evlilik için yeterli midir? Bu mesele, yorumları çok tartışmalı iki temel metinde (D. 23, 2, 21 ve 22; krş. C. 5, 4, 4) öngörülmüştür. Burada, bu konu incelenmeyecektir. Orestano (Matrimonio romano, 218 vd.), klasik hukukta *pater*'in, babanın iradesinin çok önemli bir rolü olduğu kanısındadır.

b) *Evlü kadının durumu*. *Coniux* terimi, daima, meşru bir şekilde evlenmiş kadını ifade eder (krş. Volterra'nın makalesi, Cittadinanza romana e matrimonio del peregrino, Studi Redenti, II, s. 13).

Gerçekte, *manus* kaybolmuştur veya devam etse bile, hukukî sonuçları kalmamıştır. Bu şekilde, kocanın karısı üzerinde hiç bir hakkı yoktur, eşler tam bir eşitlik ve bağımsızlık içinde yaşar.

Kadının adı, babasının *gens*'ini ve kocasının adının genitivus (in) halini taşır: "*Livia Augusti*" : Augustus'un Livia'sı (CIL. X, 7464). Bunun, kocanın karısı üstündeki kudretinin bir belirtisi olduğu kabul edilmiştir. Fakat, kadının adı, daha çok, şu şekilde kullanılır: Caecilia, L. Iulii uxor: Caecilia, L. Julius'un karısı. Kocanın buradaki, *genitivus* (in); halindeki adının artık bir kudret belirtisi olduğu ileri sürülemez. Girard (Manuel, 369) ilk şekilde isimlendirmenin, en eski hal olduğunu ve büyük ailelerde devam ettiğini kabul ediyordu. Bu, kadını *manus* altına sokan *confarratio* evlilik şekline bağlı olmalıdır. Fakat kocanın *genitivus* (in) halindeki adının eklenmesi usulünün, *manus*'un tam bir çöküş halinde bulunduğu devirde de, devam ettiği gösterilmiştir (Marquardt, Vie privée, fransızca çeviri, I, 21).

Kadının itaat borcu yoktur. Koca, cezalandırma hakkına sahip değildir. Eğer imparatorluğun başlangıcında, büyük ailelerde, bazen, esk.

bir âdet olan, *iudicium mariti*: kocanın mahkemesi ile karşılaşılıyorsa da, bu yakın akrabaların önünde, bir nevi aile mahkemesidir. Bu da, kocanın keyfî bir kudreti olmadığını gösterir (Tracitus, Ann., XIII, 32, M.S. 57).

Beraber yaşama borcu, Hadrianus'tan itibaren "*de uxore exhibenda*" veya "*uxore ducenda*" *interdictum*'u ile müeyyidelendirilmiştir³ (D. 43, 50, 2). Pretor'a, gülünç bir yanı da olan bu şekilde başvurmanın etkisinin ne olduğu düşünülebilir.

Sadakat borcuna gelince; bu bütün eski çağ toplumlarında olduğu gibi, bu sadece kadına düşer veya hiç olmazsa, kadın hakkında müeyyidesi vardır. Sadakat borcunu Augustus kuvvetlendirmiş ve gerekli değişiklikleri yapmıştır. Ondan önce, zinanın cezalandırılması kocanın veya muhtemelen *pater*'in, babanın takdirine bırakılmıştı. Söz konusu olan intikamdı. Horatius (Sat. I, 2, 45-46; II, 7, 61-62) kocanın suçluyu öldürme hakkından değil, sadece intikam hakkından bahsetmektedir. Klasik hukukta, kocanın zina yapan kadını öldürme hakkı yoktur (Papinianus'u zikreden, *libro singulari de adulteriis, Collatio, IV, 10*). Kadının suç üstü yakalanması koca için sadece, bir hafifletici sebeptir. Katil koca, sürgüne mahkûm edilir. Paulus (*ibid. IV, 12*) kocanın değil, babanın suçlu kadını öldürme hakkı olduğunu söylemektedir. Koca, suçüstü ve kendi evinde yakalamışsa, sadece kadının suç ortağını öldürebilir.

Augustus'un, *Iulia de adulteriis* kanunu, kocayı, zina yapan karısını boşamaya mecbur eder. 60 gün içinde, karısını ceza mahkemesine vermelidir. Aksi halde, koca cezalandırılır (Tacitus'un Ann. II, 86, 3, M.S. 19'da zikrettiği böyle bir hal mevcuttur). Kocanın veya muhtemelen babanın takibi için ayrılan bu süre geçince, herkesin kadına karşı dava açmak hakkı doğar.

Mahkûm olan kadına, bir adaya sürülme cezası verilir (Guarino, *Studi sull'incestum*, ZSSt. 1943, 203). Bu cezaları, bizzat Augustus, Tiberius'un karısı ve kendi kızı Iulia'ya (Suetonius, Tib. XI)⁴ ve Ovidius'un beraber sürgüne gönderildiği Iulia'nın kızına uygulamıştır.

Tiberius, âmme makamlarının bir suçlaması olmadığı zaman, ataların örf ve âdeti olan yakın akrabaların yargılama yetkisini tekrar tesis etmiştir (Suetonius, Tib., 35).

3) Daha önceleri, *manus* altında ve *loco filiae*, aile kızı yerinde olan kadın için, "*liberis exhibendis*" (veya *ducendis*) *interdictum*'ları vardı.

4) Bununla beraber, G. Carcopino'nun (*Passion et politique chez les Césars*, Paris, 1958, s. 128 vd.), ihtiyatlı görüşlerine bk..

Son İmparatorluk devrinde ceza, daha da ağırlaşmıştır. Constantinus (C. 9, 9, 29, son) ölüm cezası koymuştur, fakat sadece koca ve yakın akrabalar dava açabilir. Iustinianus'un 134. Novella'sı, ölüm cezasının yerine, bir manastıra müebbet sürgün cezasını getirir. Bununla beraber, iki yıl geçtikten sonra, koca affedebilir.

Kocanın zinası, cihazın iadesi sürelerinin ve evlilikten doğan paraya ilişkin çeşitli avantajların kaybedilmesi şeklinde, dolayısıyla cezalandırılmıştır. Bu bile, eski çağ hukuklarının bir çoğundakinden, daha ağır bir müeyyidedir. Bu eğilim, eşlerin eşit sadakat borcunu beyan eden, hristiyan görüşlerin etkisi ile Son İmparatorluk devrinde kuvvetlenmiştir.

Kocanın hukukî açıdan karısı üstünde bir kudreti olmadığı gibi, paraya ilişkin konularda eşitlik ve mal ayrılığı sistemi vardır (krş. infra), bununla beraber, aile hayatı, fiilen bir evlilik ortaklığına dayanmaktadır. Hukuk, burada da, örf ve âdetleri dikkate almak zorunda kalmıştır. Tarihin pek bilemediği, bu gösteriştan uzak ailelerin örf ve âdetlerini mezar taşlarındaki kısa, fakat sık rastlanan yazılarla tanımak mümkündür.

Bazen, lâhitte iki eş birlikte görülür. Roma sanatı bu konuda, kocanın karısına dokunmaya bile cesaret edemedi, koruma ve saygısını belirten hareketi gösteren Villa Iulia'nın etrüsük müzesindeki şahane mezar-daki mükemmellik ve heyecana hiçbir zaman erişememiştir.

Yazılar çoğu kere, bir ideali gösteren, şu aşırı ve dokunaklı "sine ulla querela": hiç kavgasız, sözü ile ortak hayatın uzun yıllarını gösterir.

Edebî kaynakları da dikkate almak gerekir. Iuvenalius'un şirret kadınlarının, Status'un derlemelerinin (III, 5, ad Claudiam, Mominianus'un bakanlarından birinin karısı Priscala için, sadakati, bağlılığı, kocasına yüksek memuriyetler sağlamasındaki maharetinin övüldüğü V, I'deki ağıtla krş.) karşısında; Propertius'un Elegia'ları (IV, 9) Seneca'nın (Helvia veya Marcia'ya) Consolationes'i, ailenin faziletleri, eşlerin sadakat ve bağlılığı hakkında geniş bilgi verir.

Hukuk da, aile birliğini düzenler. Modestinus'un evlilik tarifi (D. 23, 2, 1 *Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio* : Evlilik erkek ve kadının ilahî ve beşerî hukukta ortak bir hayatta birleşmesidir) yeni görüşlere uygun-

dur. O kadar ki, hiristiyanlık bunu yayacak ve kilisenin ortaçağ âlimleri tarafından değiştirilmeden devam ettirilecektir (Gratinianus'un kararı, C. 29; Greguar'ın Papalık kararı, IX, II,23, 11; İskender III).

Paulus, eşler arasında hırsızlık davası (actio furti) açılmamasını şöyle savunur: "*quia societas vitae quodammodo dominam eam faceret*" (D. 25, 2, 1): zira, kadının bir bakıma kocasının mallarının sahibi olduğu hayat ortaklığı (vardır). Gordianus eşi "*socia rei humanæ atque divinae*" (C. 9, 32, 4, pr.): beşerî ve ilâhî şeylerin ortağı olarak kabul eder.

Eşlerin birliğini ifade eden bu görüş, ne ileri sürülürse sürülsün, klâsiktir. Çeşitli ve değişik nitelikteki birçok metin ve günlük hayatın örnekleri bunu doğrular.

Bu görüş, kadını, malların idaresinde kocasının ortağı yapar. Iuvenalius, IV. hicvinde, işlere hâkim birkaç kadın hakkında, durumu taşıyıcı bir şekilde belirtir:

Satır 212 "*Nil unquam invita donabis coniuge, vendas
Haec obstante nihil, nihil, haec si nolet, emetur*".
Eşinin rızası olmadan hiçbir hediye veremiyeceksin.
İstemezse, hiçbir şey satın alamayacak, satamayacaksın.

Daha sonra, bunların, kölelerine kötü muameleleri hakkında şunları yazar:

"*Hoc volo, sic iubeo, sit pro ratione voluntas.
Imperat ergo viro...*"

Bunu istiyorum, böyle emrediyorum. Sebep mi? İsteğim!
Kocasının evinde kraliçedir.

Burada da, evlilik birliği, hiristiyanlığın manevî görüşlerinin zafere erişmesiyle kuvvetlenecektir.

Bu şekilde, yavaş yavaş, eşlerin birbirine karşı olan borçları kavramı gelişmiştir. Koca, karısına karşı meşru bir eş olarak muamele etmek zordadır (Orestano'nun belirttiği gibi, BIDR, 1940, 347; 303; 392, *affectio maritalis, honor matrimonii*; evlilik niyeti, evlilik şerefi klasik kavramlardır). Karısını beslemeye ve korumaya mecburdur. Fakat, son imparatorluk devrinde, bile, karşılıklı nafaka borcu yoktur. Kadın, kocası ile aynı sosyal durumdadır (meselâ, senatus azalığı durumu). Karısı *iniuria*'ya maruz kalırsa, kocası *iniuria* davası açabilir.

Bu hukukî bağlar, eşler arasında, klasik hukuktan itibaren yerini cezaî nitelikteki *rerum amatorum* davanın aldığı, hırsızlık davası gibi, bazı davaların açılmasını önler. Buna karşılık, şerefsizlikle sonuçlanan, vekâletten, vadiadan, Aquilia kanunundan doğan davalar eşler arasında açılabilir.

Son imparatorluk devrinde, eşler arasında cezaî nitelikte ve şerefsizlikle sonuçlanan davaları yasaklamak eğilimi gelişmiştir. Açılabilme-leri için, *magistra*'nın önceden izin verilmesi gerekir. Bundan başka, eşler mahkûmiyet halinde, *beneficium competentiae* (malvarlığı nisbetinde) imtiyazından faydalanır ve şahıs üzerinde icra, eşler arasında, klasik hukuktan itibaren yasaktır.

C) *Annenin hakları ve ödevleri*. Kocanın şerefsiz, olduğu, gaip olduğu veya öldüğü hallerde bile anne şüphesiz, Roma'da *patria potestas*'a sahip değildi. Zira, baba hâkimiyeti menşesinde bir emir verme kudreti vardı ve hemen hemen askerî olan bu özellik, *patria potestas*'ın erkeklerde kalmasını sağlamıştır.

Fakat; *mater familias*'ın, ailenin annesinin, ailede önemli bir yeri vardır (bkz. Ihering, *Esprit du droit romain*, Fransızca çevirisi II, 200-205).

Mater familias sıfatının gerçek anlamı aydınlatılamamıştır: Manus altındaki kadın (Villers, *A propos de la disparition de l'usus*, RHD., 1950, 544-545; Kaser, *Iura*, I, 68; Boèce'in yanlış yorumladığı Cicero, Top. III, 14, ileri sürülerek; Aulus Gellius N. A., 18, 6); her evli kadın (H. J. Wolf *matrimonium* kelimesine dayanır); veya bir *pater familias*'ın karısı (Festus, *Familia*'da, kadının çocuklarının olmasını arıyora benziyor; bununla beraber görüşü açık değildir, zira mutlaka *genitor*: baba olması gerekmeyen *pater familias*'a, *mater familias*'ı bağlıyor). Dolayısıyla, *mater familias* teriminin açık ve kesin bir hukuki anlamı olduğundan şüphe edilebilir. Bunu açıklamak için ileri sürülenler, edebî metinlerdir. Hukukçular ise, aksine bir tarif vermiyor ve bunun bir *mores*: örf ve âdet meselesi olduğunu söylüyorlar (Ulp. D. 50, 1, 16, 46; *honestas*: şeref kavramının önemi için D. 7, 8, 7 ve 23, 2, 41 1 ile krş.). Saygı duyulan kadın, *mater familias* denilmeye hak kazanır, çünkü şerefliidir.

Kadının çocukların yetiştirilmesindeki rolü önemlidir (Marquardt, *Vie Privée*, I, 70'deki metinler). Anneye hürmet etmek mecburiyeti hukuk tarafından müeyyidelendirilmiştir. Babaya veya anneye vurmayı cezalandırmak, şehirdeki valinin yetkisine giren, *delictum ad publicam pietatem pertinens*, âmme hukuku alanına giren bir suçtur (Ulp. D. 37,

1, 2). Ana babasına *maleficos* (büyücü) diyen askerlik hizmetinden çıkarılır (ibid., § 3). Ailede herkes, hattâ koca, eşe *domina* (evin hâkimi) der. (D. 32, 1, 41, pr. 7). 1 martta, *matronales*, anneler bayramı vardır. Boşanmada, çocuk, anne veya babadan birine verilebilir (Diocletianus, C. 5, 24, 1).

Hiristiyan fikirler, annenin evdeki durumunu daha da sağlamlaştırmıştır. Saint-Augustin'e göre, anne, herkesten daha üstün olarak, kızının evliliğine razı olmalıdır (Ep. 233).

Prensip olarak, vesayet altındaki kadın, çocuklarının vasisi olamaz. Eski hukukun bu dar çözüm yolu, klasik hukukta da devam eden bir kuraldır. Bununla beraber, önemli yumuşamalar olmuştur. Roma hukukunun vesayet ve çocuğun verileceği kimse bakımından yaptığı ayırimdan sonra, normal olarak, çocuk anneye verilir.

Sadece, Romalı kadının vesayet hakkı yoktur. Eyaletlerde mahallî hukuk devam eder ve bazıları annenin vesayetini kabul eder. Bunu, I. yüzyıldan itibaren, Mısır'daki papirüsler gösterir.

Eyaletlerdeki bu adetler örf ve âdetlerin gelişmesinin sonuçlarını, annenin ailedeki fiilî durumunu, kadınların vesayetten kurtuluşunu dikkate alan Roma hukuku üzerinde belki bir etkisi olmuştur. Dolayısıyla, kadınların vasi olma yasağı hafifletilmiştir. Roma vatandaşı Antonius Silvanus'un vasiyetnamesinde (M.S. 142), Antonia Thermutia isimli kadın, babanın çocuklarına verdiği malların idaresinin kendisine tevdi edildiğini görüyor: "*ut et ipsa servet donec filius meus et heres suae tutelae fuerit et tunc ab ea recipiat*" : oğluma bizzat hizmet etsin ve mirasçımın vasisi olsun, dolayısıyla mallar ona verilsin.

Son imparatorluk devrinde, evlenmemeyi taahhüt eden dul kadın, çocuklarının vasisi olarak tayin edilebilir (C. 5, 35, 2; 390).

d) *Boşanma hakkı*. Kadının da, kocası gibi, boşanma hakkı vardır. Erkekler bu haklarını kötüye kullanıyorsa da, kadınların da onlardan aşağı kalır bir yanları yoktur. Iuvenalius (hiciv VI) Nerva devrinde veya Traianus'un iktidarının başında şöyle yazıyordu:

mısra 224 ...*ed mox haec regna relinquit*

Permutatque domos et flammae conterit, inde

Avolat et spreti repetit vestigia lecti.

mısra 229 *Sic crescit numerus, sic faunt octo mariti*

Quinque per autumnos, titulo res digna sepuchri.

Fakat, biraz sonra, bu iktidarı bırakıyor, evi değiştirmek istiyor, evlilik tülünü ayakları altında çiğniyor, sonra hor gördüğü yatağa dâ-nüyor.

Bu şekilde, liste uzuyor, beş sonbaharda sekiz koca eskitiyor. Mezar taşına yazılacak iyi bir şey...

Klasik hukukta; boşanma hürriyeti, bu hürriyetin son imparatorluk devrinde kısıtlanması, haksız boşanmanın müeyyideleri açısından (mal-varlığına ilişkin basit müeyyideler), eşlerin eşitliği tamdır.

Prensip bakımından mevcut olan bu eşitlik, erkeğin ve kadının farklı durumlarından doğan telerruat farklarına engel olmaz. Bu; burada incelenemeyecek olan, Son İmparatorluk devrindeki çok geniş mevzuatın bir kısmıdır.

Boşanma, evlenmenin akdi dolayısıyla karşılaştığımızdakine benzer bir meseleyi ortaya çıkarır. *Pater*, baba, evli eş istemediği halde, *in potestate* hâkimiyet altındaki kızının evliliğini sona erdirebilir mi? Bazı müellifler bunu kabul eder (Solazzi, BIDR., 1925, 8 vd.; Maria Lepri, *Saggio sulla terminologia e sulla nozione del patrimonio*, 76). Bunlar, Iulianus'u zikreden Ulpianus'un (D. 24, 2, 4) *furiosa* akıl hastası kızının evliliğini sona erdiren babadan bahseden metnine dayanır. Fakat, metin burada, akıl hastalığı sebebiyle bizzat boşanamayan kadının durumu dolayısıyla, istisnaî bir çözüm yoluna gitmişe benzemektedir. Diğer taraftan, kayyum, *curator*, *negotiorum gestio*, vekâletsiz iş idaresi yoluyla boşanmayı isteyemez; *pater*'e babaya başvurmak gereklidir.

Zaten, Ulpianus başka bir metinde (D. 43, 30, 1, 5) evlilik yapıldıktan sonra (*concordans* olduktan sonra), babanın kızını geri alamayacağını söylüyor. Paulus'un *Sententiae*'si (V, 6, 15) bu yasağı Antoninus'un koyduğunu belirtir.

Bununla beraber, Paulus'un başka bir parçası güçlük yaratmaktadır. Metin, babanın kızını geri alamaması sebebiyle, evliliği sona erdirebileceğini kabul etmiş gibi görünüyor. Fakat bu, boşlukları olan bir metindir ve bu çözüm yoluna Mommsen'in teklif ettiği tesis'le varılmaktadır. Zıt veya hiç olmazsa, aydınlatılması güç bir çözüm yoluna ulaşan bu tesis dikkate alınmamalıdır. Longo'nun teklif ettiği tesis'te (*Diritto di Famiglia*, 78) *pater*'in, babanın, kızının evliliğini sona erdirmek hakkından bahsedilmemektedir.

Muhakkak olan, Paulus'un Sententia'ları (II, 19, 2) devrinde, babanın, *in potestate*, hâkimiyet altındaki kızının bile evliliğini sona erdiremeyeceğidir. Durum, belki Mısır'da farklıydı (Wenger, Actes du congrès papyrologique d'Oxford, 511 vd., Taubenschlag, Law of Papyri, I, 5). Fakat, bu hukuk, Roma hukuku etkisinden, yavaş yavaş kurtulacaktır.

C. Ceza Hukuku Önünde Kadın.

Burada işaret edilmesi gereken fazla bir şey yoktur.

1. Sadece *kadınların işleyebileceği suçlardan* olan fuhuş, önemli bir şekilde düzenlenmiş değildir, Tacitus (Ann. II, 85, 1), M.S. 19'da şövalye soyundan veya şövalye eşi olan kadınların fuhşunu cezalandıran bir Senatus meclisi kararından bahsediyor. Metin, o zamana kadar "*more inter Veteres recepto*" : örf ve âdet ile eski hukukçular nezdinde kabul edilmiş usul olan, kadının *aedilis*'lere beyanının yeterli olduğunu ve bu beyanın kâfi derecede, utanç verici görüldüğünü ekliyor.

Bu konuda, hristiyanlığın etkisi ile başvurulan tedbirler çok sonra, Bizans-Roma İmparatorluğu devrindedir. Dolayısıyla, konumuz dışında kalır.

2. *Cezalar* açısından, sadece kadınlar için öngörülen cezalar yoktur. Ancak, Tacitus'un (Ann. VI, 4, 3) bahsettiği, bir bâkireye ölüm cezası vermek yasağına işaret edilebilir. Tacitus, bu yasaktan, Scianus'un, henüz bir çocuk olan kızını boğmadan önce, ırzına geçen cellâdın büyük cinayeti dolayısıyla bahsetmiştir. Ahdine ihanet eden Vestal rahibesinin diri olarak gömülmesi cezasından da bahsedilmelidir.

3. *Kadının ceza hukuku tarafından himayesine*, kaçırma ve ırza geçme dolayısıyla rastlanır. Hristiyanlığın etkisiyle, bu mesele ortaya, oldukça geç çıkmıştır. C. Th. 9, 24 (de raptu virginum vel viduarum: bâkirelerin veya dul kadınların kaçırılması, hakkında 326, 349, 374 yıllarının üç emirnamesi) ve C. 9, 25'de (de raptu vel matrimonio sanctionalium virginum vel viduarum: rahibe bâkirelerin veya dul kadınların kaçırılması hakkında, 354, 364, 420 yıllarının üç emirnamesi) toplanan son imparatorluk devrinin emirnameleri söz konusudur.

II. KADININ MALVARLIĞINA İLİŞKİN DURUMU

Burada, kadının hukukî ehliyeti, miras hakkı, evli kadının özel durumu incelenecektir.

I. Hukukî Ehliyeti.

A) Kadının, kadın olarak, fiil ehliyeti olmasa bile, hak ehliyeti vardır (krş. yukarıda vesayet). Hâkimiyet veya *manus* altında değilse, kadın da, erkek gibi, *sui iuris*'tir (Zaten *manus*'da istisnâî bir durum olmuştur).

Kadının dava açmak hakkı vardır. Iuvenalius, bu merakıyla alay etmektedir:

Sat. VI, 242 : “*Nulla fere causa est, in qua non femine litem Moverit...*”:

Kadınların sebep olmadığı hiç bir dava yoktur.

Hukuk budalası bazı kadınlar, hukukçulara bile üstünlük taslar. İbid. 245 : “*Principium atque locos Celso dictare paratae*”: Celsus'a bile, girişi ve bazı kısımları yazdırmaya kalkarlar.

Kadınların bu ihtilâf çıkartma zevki, dava açma haklarının sınırlandırılmasına yol açmıştır. Pretor, kadınların üçüncü kişiler için dava açmalarını yasaklamıştır (D. 3, 1, 1, 5; krş Valère Maxime, VIII, 3, 2). Ulpianus'un bize öğrettiğine göre, bu beyanname (M.S. 48'de ölen) Carfania isimli, (*improbissima femina, quae inverecunde postulans et magistratum inquitans causam dedit edicto*): beyannamenin yayınlanmasına çok kötü bir kadının uygunsuzlukları ve hayasızlıkları sebep olmuştur) bir kadın dolayısıyla yayınlanmıştır. Kadınların *procurator* olması ve başkası için, herhangi bir hukukî faaliyette bulunması yasaklanmıştır (D. 50, 17, 2).

Gide'e göre (*Condition de la femme*, 152) kadının mahkeme önündeki şahitliği de tartışmalıdır. Fakat, ileri sürülen iki metin (D. 22, 5, 18 ve 28, 1, 20) kadının bu hakkının mevcut olduğunu ve Iulia kanununun zinadan mahkûm olan kadının şahit olma hakkını kaldıran hükümden yararlanan hukuk ilminin a contrario (muhalif mefhumdan) bu sonuca vardığını gösterir.

B) Evli kadın olarak, Romalı kadın ehliyetsiz değildir. Bununla beraber, imparatorluğun başlangıcında evli kadının ehliyetinde bir kısıtlama görülür. Augustus, *intercessio pro marito*: kocası için borç altına girmesini şahsen veya mallarıyla kocasının bir borcuna teminat vermesini yasaklamıştır. Hemen fakirleşmeyecek olan kadının kolayca taahhüt altına girmesi dolayısıyla, kocanın nüfuzunu kötüye kullanmasından korkuluyordu.

Claudius'un iktidarında, muhtemelen 46 yılında, SC. Vellaeana (D. 16, 1, 2'deki Ulpianus'un metni) bu yasağı; evli veya evli olmayan kadını, her *intercessio*'yu (borç altına girmeyi) *pro marito*'yu (koca için) veya *pro alieno*'yu (üçüncü şahıs için) kapsayacak şekilde genişletmiştir. Bu şekilde, kadının ilk borçlunun yerini, esas borçlu veya ferî borçlu olarak aldığı şahsî veya aynî her türlü taahhüdü ile araya girmesi yasaklanmıştır. SC. bu tedbiri, "*cum viribus officiis fungi et eius generis obligationibus obstringi non sit æquum*": (kadınların) erkeklerin borçlarını ödemesi ve onlar için borç altına girmelerinin âdil olmaması" ile haklı göstermektedir.

Fakat, kadın başkasının borçlarını ödemek için mallarını devredebilir veya kadının menfaati için, kendisi veya üçüncü bir şahıs tarafından girilen borçta teminat gösterebilir. Bir kaç istisnaî halde, kadının *intercessio*'su (başkası için borç iltizamı muteberdir (meselâ bağışlama amacı ile alacaklının maruz görülebilir hatası veya kadının hilesi ile yapılmışsa vs.)).

Bu yasağın müeyyidesi, taahhüdünü yerine getirmesi için takip edilen kadının *exceptio*, def'i ileri sürmesidir. Kadının bu def'iden vazgeçme imkânının olup olmadığı tartışmalıdır. Metinler açık değildir ve lehinde ve aleyhinde dogmatik deliller vardır. D. 16, 1, 32, 4 vazgeçme imkânını veriyorsa benzemektedir.

Tedbirin amacı açıktır. Özel bir konuda, vesayetin yetersizliğinin yerini tutmaya yöneliyordu.

SC.'un sadece Romalı kadınlara mı, yoksa imparatorluğun bütün kadınlara mı uygulandığı meselesi ortaya çıkmıştır. Buna, Septimus Severus'un *apokrimata*'larını ihtiva eden Pap. Columbia 123'ün yorumu sebep olmuştur. 18-20 "kadınların borç almasının ve bunu başkalarının borcunu ödemesi için kullanmasının yasak olmadığını" belirtmektedir.

Bu çözüm yolunun, SC. Vellaeana'ya uygun olduğu söylenmiştir. Daha doğrusu şöyle demek gerekir: Bu olumlu çözüm yolu SC. Vellaeana'nın getirdiği ehliyetsizlikte öngörülmüş değildi. Metin, SC. Vellaeana'nın, Mısırlı kadınlara doğrudan doğruya ve mutlaka uygulandığını ispat etmez. Schiller, SC.'un yabancı kadınlara uygulanmadığını savunurken; van Oven, (*Labeo*, III, 1956, 86), aksi çözüm yolunu teklif etmiştir. Van Oven'e göre, SC. şüphesiz Romalı kadınlar için yapılmıştır. Fakat, niçin yabancı bir kadın bundan faydalanmasın?

Septimus Severus'un cevap verdiği meselede, kadın, kendisine karşı, SC.'un ileri sürülüp sürüleceğini düşünüyordu. SC.'u pek bilmiyor

ve bunun yasağı ile karşılaşmadan başkasının borcunu ödemek için borç alıp alamayacağını öğrenmek istiyordu. Nihayet, 223-294 yılları arasında, SC. Vellaeantum'a ait emirnamelerin hitap ettiklerinin yirmide dokuzunun, eyalet halkı, bilhassa doğulu kimseler olduğuna dikkat çekiyor. Bununla beraber, van Oven, SC. Vellaeantum'un eyaletlerde uygulandığını gösteren hiç bir papirüsün bulunmadığını da kabul ediyor.

Nihayet, müellif, C. Th.'un artık SC.'dan bahsetmediğine dikkati çekiyor ve şu neticeye varıyor: "Kadınların *intercedere*, borç iltizamı, yasağı, 223-294 yılları arasındaki imparator emirnamelerinin gayretlerine rağmen eyalette yerleşmemiş, hattâ post-klasik devirde başvurulmayan bir müessese halini almış olması muhtemeldir" (s. 88). Iustinianus bu tedbiri canlandırmaya uğraşacak (C.'de, 531 yılının SC. Vellaeantum'a ait 21-25 emirnameleri) ve bu konuda değişiklik yapacaktır.

SC. Vellaeantum'un, Son İmparatorluk devrinde, hiç olmazsa, Batıda, uygulamadan kalkıp kalkmadığı düşünülebilir. Paulus'un Sententia'ları, Vizigotların kanununa geçecek olan, SC. Vellaenaum'un hükümlerinden (II, 11, 1-4) bahseder. C. Th. 2, 16, 3'ün yorumu, kadınların "*pro fideiussiones non teneantur obnoxiae*": kefaletler için borçlu kabul edilmediklerini bildiriyor. Bu metni zikreden van Oven, bunun SC. için öğretim bakımından bir belge olduğunu ileri sürer. Bazı *Interpretatio*'ların, yorumların, pratik hayattan çok, hukuk mekteplerini yansıttığı bir gerçektir. Fakat, bu meselede, bundan şüphe edilebilir. *Interpretatio*, Honorius'un, kadına ve küçüğe yardıma davet eden çok genel bir metnine (414 yılı) eklenmiştir. (C. Th. 2, 16, 3: C. 2, 21, 8). Bu, zilyedlik konusunda, *actio momenti* hakkında, başka kısımları, C. Th. 4, 22, 6: C. 3, 6, 30) tarafından saklanan bir emirnamenin parçasıdır. Bu kısım ve C. 2, 21, 8 sadece küçüklerden bahsetmektedir. C. Th. 2, 16, 3'deki "*et mulieribus*": ve kadınlar hakkında, kısmının bir *interpolatio* olup olmadığı düşünülebilir. (De Dominicis, *Registro delle alterazioni*, BIDR, LV-LVI, 1953, 407, n. 4, *interpolatio* olduğu kanısındadır).

Eğer durum bu şekilde ise, C. Th.'u hazırlayanlar, kadınları himaye etmek istemişlerdir. Bu metnin altındaki *Interpretatio*, yorum, sadece kadınlara aittir ve dikkat çekici bir şekilde yazılmıştır. Küçük kadınları, *in causis omnibus*, her durumda, küçük erkekler gibi, himaye etmek gerektiğini beyanla başlar. Sonra, baliğ kadınların durumunu çok daha uzun inceler ve şunu belirtir: "*Maioribus vero mulieribus pro fragilitate sexus in multis rebus quam per ignorantiam praetermiserint, sicut lex ipsa loquitur, iubet esse conculum, id est...*": Atalarımız, kadınları, haklı ola-

rak, bir çok konuda bilgisizliklerinden çok, cinslerindeki zayıflık dolayısıyla korumuştur. Kanun da aynı şekildedir, buna uyulmasını emreder. O zaman, biri SC. Velleaeanum'a açıkça atıf olan iki örnek gelir: "*si fideiussores pro quibuscumque accesserint, pro ipsa fideiussione non teneantur obnoxioe*".: eğer, herhangi bir kimse için kefil olurlarsa, kefaletlerinden dolayı borçlu tutulmazlar. Diğer örnek, güç bir iş için, *ius vel leges*: hukuk ve kanunları, bilmeyen bir kadının üçüncü şahsa verdiği vekâletteki hileden bahseder. *Interpretatio*, yorum, baliğ bir kadının resmî bir şekilde yaptığı diğer akitlerin muteber olduğunu belirterek biter.

Kadının ehliyeti veya SC. Velleaeanum'a giren özel haldeki ehliyet-sizliği hakkındaki bu mevzuatın uygulama alanındaki önemi ne olmuştur? Bu meselenin, hukukî değil; sosyal açıdan, kadının Roma iktisadî hayatındaki rolü bakımından ortaya konulmuşdur.

Kadının Roma iktisadî hayatındaki rolü. Yeterli belgeler olmadığı için meselenin aydınlatılması güçtür. Bununla beraber, kadının özel hayatında, genellikle, kendi işleri ile uğraştığı anlaşılmaktadır. Klasik hukukçuların, bu konudaki birçok metninden, kadınlarla ilgili imparator emirnamelerinin çokluğundan, kadınların muameleleri bizzat yaptığı belirmektedir.

Fakat, iş hayatında kadınlar önemli bir rol oynamışa benzememektedir. Kadın bankacı olamaz (D. 2, 13, 12'de Callistratus, *argentarii officium*, "*cum ea opera virilis sit*": bankada görev alamaz, zira bu erkeklerle mahsus bir iştir, demektedir). Ticaret hayatı, bazen uzun ve tehlikeli yolculukları gerektirir. Satıcı (mahallî pazarlarda hariç), işletme şefi, zanaatçı veya işçi kadın pek görülmez. Hekimlik, avukatlık gibi serbest meslekler için de durum aynıdır.

Fakat, kadın kölelerin çalışmalarını ve Son İmparatorluk devrinde, imparatorluk atölyelerinde (C. Th. 10, 20 ve 21; C. 11, 8 ve 9), çoğu ke-re, pek kötü şartlarda, çalışan kadın işçileri unutmamak gerekir. İşlerine bağlı kalmak mecburiyeti, yavaş yavaş, babanın mesleğini devam ettirme şeklini almıştır.

Bu mesele hakkında, bugüne kadar yapılmamış olan, araştırmalara ihtiyaç vardır. Roma, kadınların çalışmalarını kısıtlamamış, aksine desteklemiştir.

II. Miras Hakları.

A) *Ab intestato* miras. Eski *ius civile* sistemi devam etmiştir. Bu sistemde, kızlar erkekler gibi, *heredes sui*, kanunî mirasçı olarak aynı

haklara sahiptir. Fakat, XII Levha kanunu, kanunî mirasçı (heredes sui) olmayınca, en yakın, *agnatus* erkek akrabayı mirasa çağırır. Kanun, kadın agnatik akrabadan bahsetmemektedir. Bununla beraber, ölenin aynı ana ve babadan kızkardeşi veya baba bir kızkardeşi miras payı alır. Paulus'un Sententiae'larının belirttiğine göre (IV, 8, 20), kadınların baba bir kızkardeşlerine miras hakkının kısıtlanması, *ius civile* tarafından "*voconiana ratione*", akla başvurularak getirilmiştir. XII. Levha kanunu bunu öngörmüyordu. Gaius'a göre, baba bir kırkardeşliği aşan derecedeki kadın agnatik akraba *tertio gradu*, üçüncü sırada, yani ne *sui*, ne de *agnatik* mirasçı yoksa gelir. Fakat, eski *ius civile* rejimini değiştirmeye başlayan pretor hukuku, iki yenilik getirmiştir. Kadınlar, erkekler gibi, sıhrî hisim olarak, *bonorum possessio unde cognati*'den faydalanarak miras iktisap ederler. Diğer taraftan, *bonorum possessio unde vir et uxor*'dan faydalanan dul kadının miras hakkı vardır.

Nihayet, SC. Tertullianum'a (Hadrianus devrindedir; krş. I. 3, 3, 2) dayanarak anne çocuklarının malları üzerinde miras hakkı kazanmıştır. Bu hak, *ius liberorum*'u olan kadına tanınır. Bu şart Iustinianus hukukunda kaybolmuştur (C. 7, 58; 2; 528). Hattâ, evlilik dışında doğmuş çocuklar hakkında da uygulanır.

SC. Orfitianum (178; I. 3, 4) çocuklara, annelerinin mirasında karşılıklı hak tesis eder. Agnatik akrabalarından önce gelirler.

Son İmparatorluk devrinde annenin miras hakkı kuvvetlenecektir. Anne, çocuklarının mirasının hiç olmazsa üçte birini, bazen daha fazlasını alır (C. Th. 5, 1, 1; 318 ve 5, 1, 7; 426).

B) *Vasiyetname ile miras*. Kadının 100.000 *sesters*'ten fazla serveti olan bir vatandaş tarafından mirasçı tayin edilememe yasağı devam etmektedir. (Bu yasak, M.Ö. 169'da, Cato'nun etkisiyle, Voconia kanunu ile konulmuştur). Fakat, İlk İmparatorluk devrinde kanunun uygulanmadığını Aulus Gellius belirtmektedir (20, 1). Zaten, artık servet sayımlarının yapılmaması bunun uygulanmasının imkânsız hale getiriyordu (krş. Lanfranchi, *Il diritto nei retori*, 352-359). Gaius (II, 174), bu tedbirin *fideicommissum*'larla nasıl kadının yararına kullanıldığından bahsetmektedir.

III Evli Kadının Malvarlığı Durumu.

İmparatorluk devrinde normal faraziye olan, *manus* altında olmayan kadının durumunu inceleyeceğiz.

A) *Kadının kendi malları*. Kadın, kendi mallarının mâlikidir. Bunlar kadının evlenirken sahip olduğu malları (meselâ bk. Papinianus, D. 37, 7, 8 - C. 4, 12, 3; 293); evlendikten sonra edindiği malları; evliliği sırasında hibelerden veya miraslardan elde ettiklerini kapsar. Bu mallara, terim klasik olmamakla beraber, "paraferna" denir. Klasik ifade, *bona recepticia*'dır: verilmiş mallar. Ulpianus, "in ea quae Graeci παράφερνα dicunt (D. 23, 3, 9, 3)" Yunanlıların paraferna dediği, bu verilmiş şeylerden bahsetmektedir. 450 yılında terimle tekrar karşılaşılır (C. 5, 14, 8): "...rebus quas extra dotem mulier habet, quas Graeci parapherna dicunt." : Kadının cihaz dışı malik olduğu mallara Yunanlılar paraferna der.

Bu mallar üzerinde, kadının idare ve serbest kullanma yetkisi vardır. Fakat, gerçekte, çoğu kere, malları koca idare eder (C. 5, 16, 17. 293; 5, 14, 11; 530). Bu durumda, koca, karısına hesap vermek borcu altındadır. Diğer taraftan, Ulpianus, Roma'da sık sık karşılaşıldığını söylediği bir uygulamadan bahsetmektedir (D. 23, 3, 9, 3). Kadın, kocasının evine cihazın kapsamına girmeyen mallar da getirir. Kocasının bunların sayımını yapar, bunların idaresi ile uğraşır. Fakat, bunların maliki değildir ve evliliğin sona ermesinde geri vermek borcundadır. Bunların koruyucusudur (*plerumque custodiam earum maritus repromittit* : genellikle koca onlara nezaret edeceğini vaadeder.). Ulpianus, evliliğin son bulmasında, kadının açacağı davanın; *vedia* davası mı, vekâlet davası mı olacağını araştırmaktadır. Eğer kocanın *custodia* (nezaret) sorumluluğu varsa, biri veya diğeri açılabilir. Kocanın, malları çalmak kastı varsa *rerum amatorum* dava; aksi halde *ad exhibendum* dava açılır.

B) *Cihaz*. Bu; kadının babası, kadın veya üçüncü şahıs tarafından kocaya, malik olması için yapılan bir bağışlamadır. Eski hukukta koca, bundan istediği gibi faydalanabilirdi. Klasik hukukta, kocanın yetkileri önemli bir şekilde kısıtlanmıştır. Artık; cihaz, evliliğin ihtiyaçlarına, çocukların eğitime ve evliliğin son bulmasından sonra, kadına ve çocuklara yaramaya ayrılmış mallardır. Bu şekilde, kadına, cihaz üzerinde bir hak tanımaya gidilmiştir. Fakat, bu hak, mülkiyet olamaz, hukukî niteliğini ve klasik hukuktan Iustinianus hukukuna kadar olan gelişmenin devrelerini belirtmek güçtür (krş. Longo, *Diritto di famiglia*, 230-231; D. 4, 4, 3, 5; 11, 7, 16; 24, 3, 24, 5; 23; 3; 75. Kadının cihaz üzerindeki hakkının tanınmasının bizans devrine ait olduğunu ileri süren Albertario'nun görüşünü (Studi I, 371), Longo gibi, tenkid eden Maschi'ye de bk.: *Humanitas*, 86-87). Bu yeni fikirler, evlilik sırasında, kocanın

cihaz üzerindeki hakkının sınırlanmasına ve evlilik son bulduktan sonra, cihazın kadına veya çocuklara verilmesi sonucuna ulaşmıştır.

1. *Kocanın yararlanma hakkının sınırlandırılması.* Zinalar hakkındaki Iulia kanununun, Eski (Fransız) Hukuku bilginlerinin, *lex Iulia de fundo dotali*: cihaz olarak verilmiş topraklar hakkındaki Iulia kanunu dedikleri kanun bir hükmünde, cihaz olarak verilmiş İtalyadaki toprakların, kadının rızası olmadan devredilemeyeceğini beyan etmektedir (Gai. II, 63). Bu hüküm, kadının kocası tarafından, bilhassa boşanma halinde yıkımını önlemek amacıyla daydı. Müeyyidesi, devir muamelesinin hükümsüzlüğüdür. Bu, kadın veya mirasçılar tarafından ancak evliliğin son bulmasında, ileri sürülebilir. Zira, ancak o zaman, kadının cihazının iadesini istemeye hakkı olup olmadığı anlaşılabilir.

Son İmparatorluk devrinde bu devredilmezlik, bütün gayri menkulere uygulanmıştır (C. 5, 13, 1; 156). Kadın bile, devretmeye rıza gösteremez. 537 yılında, 61. Novella, eğer devirden iki yıl sonra, kadın rızasını tekrarlarsa, kadının katılması ile devire izin vermiş ve bu aşırı hükmü yürürlükten kaldırılmıştır.

Diğer yandan, kadın, önemli idare işlerinde rızasını vermeye davet edilir (D. 23, 5, 8). Bir cihaz malının zaptında dava açabilir. Cihazın idaresinde, kastı ve ihmali halinde koca sorumlu tutulur (D. 24, 3, 66, pr.). Fakat, tehlike halinde, cihazın, önceden geri verilmesi, 528 yılında konulmuştur (C. 5, 12, 29).

Theodosius ve Honorius (C. 3, 13, 3; 422) önceden geri verilmeyi yasaklar, bu yasağı Iustinianus, *sine causa legitima* (haklı sebep olmadan) *interpolatio*'su ile hafifletecektir.

Fakat, klasik devirden itibaren, koca, karısına geçimini sağlaması için cihazının gelirlerini bırakabilir (Fr. Dumont, RHD, 1943).

2. *Evliliğin sona ermesinde cihazın verilmesi.* Klasik devrin başında, nazarî olarak mâlik olsa da, evliliğin son bulmasında, kocayı cihazı iade etmek zorunda bırakmak için birbirini izleyen iki usul belirlemiştir: Önce, müeyyidesi, sözlü vaadlerin müeyyidesi *ex stipulatu* dava olan *cautio rei uxoriae* vardır. Sonra, kocanın bir taahhüdü bulunmadığı zaman, bunun zimnen yapıldığını kabul eden ve pretor'un verdiği *actio rei uxoriae* gelmiştir. Bu iki iade şeklinin, ayrıntılarına burada girilmeyecek olan, teknik farkları vardır.

Klasik hukuktan itibaren; iade, boşanmış veya dul kalan kadın yahut çocuklar yararına yapılabilir (bkş. C. Th. 3, 13, 9 ve bu metin hakkında, Solazzi, SDHI. 1947-48, 211; Nov. Valentinianus, 34, 10, 1).

Cihaza paralel olarak, *donatio ante nuptias* (evlilikten önce bağışlama) gelişmiştir. Bu, boşanma ve dul kalma halleri için, kocanın karısına yaptığı bağışlamadır ve babil hukukundaki *nudunnu* ve yahudi hukukundaki *kethuba*'ya benzer. Sami hukukunun eski hükümlerinin izlerini taşıyan doğu örf ve âdetlerinden geldiği, bazı kere ileri sürülmüştür. Fakat, İlk İmparatorluk devrinden itibaren, bu tip uygulamaları belirten belgeler vardır (meselâ, 100 yılı sıralarında, Mişigan papirüsü 2217, Arangio Ruiz, *Negotia*, No. 17; krş. De Visscher, *Chronique d'Égypte*, 1944, "*Un nouveau document sur la donatio ante nuptias*"). Fakat, İlk İmparatorluk devrinde, uygulama ne genel, ne de mecburîdir. Bu şekilde verilen malların, özel bir statüsü yoktur. Hemen, kadının veya *pater*'inin, babasının malı olurlar.

Son İmparatorluk devrinde bu müessese bağımsızlığına kavuşmuştur (Anné, *Les rites de fiançailles et la donation pour cause de mariage au Bas Empire*, 1941, doğu etkisinden çok, Roma uygulamalarının gelişmesini kabul etmektedir). Bunun geniş bir şekilde düzenlenmesi burada ayrıntıları ile incelenemez. Sadece temel fikre dikkati çekelim. Mallar dul kalan veya boşanmış kadına ayrılmıştır. Dolayısıyla, kadına ancak evliliğin son bulmasında verilir (Severus'un Novella'sı, 1). Annenin tekrar evlenmesi halinde, mallar çocuklara geri verilir (C. Th. 3, 8, 2; Theodosius, 382).

C) *Kadının idare yetkisi*. Kadın, ev işlerinin bir çeşit yöneticisidir. Ev halkının günlük ihtiyaçları için, çok sayıdaki ve masraf gerektiren bazı şeyler (köleler, *clientes*; korudukları kiniseler vs.) tamamen emrindedir. Bilhassa, *penus*, yâni ev halkının beslenmesi için gerekli her şey ve kadının süs eşyalarını, elbiselerini kapsayan *mundus muliebris* söz konusudur. (Kadının yararlandığı bu şeyler hakkında açık bilgi için bk. Fr. Dumont, *Les revenus de la dot*, RHD., 1943, 39-41 ve *Les statifications de textes*, Roma Hukuku Enstitüsü konferanslarından, 1947, 120-125).

Tertullianus (*Exhort. castit.* 12) kadının ev işlerindeki faaliyetlerinin nelerden ibaret olduğunu belirtmektedir: "*Domum administrandam, familiam regendam, claves custodiendas, lanificium dispensandum, victum procurandum*": evi idare etmek, malları kaydetmek, sürgüleri, (kilitleri) kontrol etmek, yün (örgü) işleriyle uğraşmak, yiyecek sağlamak (krş. Augustin, *Conf.*, 9, 8, 2)(.

Nihayet İmparatorluğun çok çeşitli bölgelerinde, eşler arasında mal birliği oluşmaya başlıyor. Columella, İtalya'da bu usulün, hukuk kural-

larından daha kuvvetli olduğunu belirtiyordu (*de re rust.* 12, praef.): “*Nihil conspiciebatur in domo dividuum, nihil, quod aut maritus aut feminae proprium esse iuris sui diceret; sed in commune consiprebatur ab utroque.*”: Hiç bir şey evdeki malların bölünmüş olmasına; hiç bir şey kocanın veya kadının kendisine ait mal üzerinde hakkını ileri sürmesine engel olmuyordu; fakat iki yönde de ortak kabul ediliyordu.

Iustinianus'tan biraz önceki bir devrenin, Mısır'a ilişkin metinlerine Arangio Ruiz dikkati çekmiştir. Nihayet, Albertini'nin Tabletleri, kadının tasarrufî muamelelerindeki önemli rolünü belirtir ve bu, belki de sadece istilâcı Vandal'ların etkisi ile açıklanamayacak bir evlilik birliğinin işaretidir. Bu durumların daha derin bir şekilde incelenmesi, şüphesiz, Ortaçağ'dak evlilik birliğinin menşeinin yeniden gözden geçirilmesinin gerektiğini ve sadece cermen veya hristiyan etkilerin söz konusu olmadığını gösterecektir.